

W s t ę p

W dziewiątym tomie edycji materiałów z Archiwum Ringelbluma znalazło się 56 dokumentów dotyczących losów ludności żydowskiej w Kraju Warty, z pominięciem Łodzi. Dokumenty zostały ułożone w porządku geograficznym, z uwzględnieniem podziału administracyjnego obowiązującego w czasie wojny. Prezentowany tom zawiera materiały dosyć różnorodne. Zdecydowaną większość stanowią relacje dotyczące pierwszych dni wojny i przygotowań do niej, bombardowań miast (Koło, Kalisz, Gąbin, Kutno, Włocławek, Stryków), obrazy zbrodni dokonywanych przez Wehrmacht w okresie funkcjonowania na zajętych terenach Zarządu Wojskowego, czyli do 25 października 1939 r. Przy naczelnym dowództwie każdej z pięciu armii, które zaatakowały Polskę, istniał oddzielny aparat administracyjny i policyjny, podlegający bezpośrednio głównemu kwatermistrzowi danej armii. Już w okresie funkcjonowania administracji wojskowej miały miejsce liczne akty terroru wobec ludności cywilnej, w tym egzekucje, zatrzymywanie zakładników, wypędzenia, grabieże mienia, niszczenie synagog i innych obiektów oraz przedmiotów kultu¹. W tomie znalazły się również relacje mówiące o pierwszych zarządzeniach antyżydowskich z okresu Zarządu Cywilnego, takich jak nakaz utworzenia Judenratów i gett oraz panujących w nich terrorze i nędzy. Wiele miejsca poświęcono przesiedleniom ludności żydowskiej do Generalnego Gubernatorstwa (przesiedlenia z Koła do Krasnegostawu i Izbicy Lubelskiej, z Konina do Ostrowca Świętokrzyskiego, z Rychwału do Izbicy i Józefowa). Do największych ośrodków, z których pochodzą zamieszczone w tomie relacje, należą: Koło, Kutno, Kalisz i Włocławek. W pięciu relacjach pochodzących z Koła znajdują się głównie informacje na temat przesiedlenia ludności miasta do getta wiejskiego w Bugaju, organizacji tamtejszego Judenratu i zagłady mieszkańców w Chełmnie nad Nerem. Kutna dotyczy sześć relacji.

---

¹ T. Berenstein, A. Rutkowski, *Prześladowania ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (1 IX 1939 – 25 X 1939 r.)*, „Biuletyn ŻIH” 1961, cz. 1, nr 2 (38), s. 3–38; cz. 2, nr 3 (39), s. 63–87.

Jest w nich mowa przede wszystkim o zbrodniczej działalności esesmana o przezwisku „Gieniek” i utworzeniu getta na terenie dawnej cukrowni „Konstancja” (dok. nr 22–26). Znalazła się tu również relacja zawierająca wiele informacji na temat wcześniejszych dziejów miasta i jego najważniejszych obywateli (dok. 24). W relacjach z Kalisza mowa jest głównie o działalności Judenratu, Szpitala Żydowskiego, wraz z sylwetkami jego pracowników, oraz utworzeniu getta w hali targowej braci Szrajen (dok. 43–48). W sześciu obszernych relacjach z Włocławka zawarto w pierwszym rzędzie informacje o zamordowaniu kilku mężczyzn na ul. Łęgskiej w czasie święta Jom Kipur w 1939 r., spaleniu synagogi i kilkudniowym przetrzymywaniu w więzieniu oskarżonych o podpalenie Żydów, nałożonych kontrybucjach oraz działalności komisarza miasta Hansa von Cramera (dok. 3, 30–35).

W tomie znalazły się również wcześniej niepublikowane dokumenty dotyczące działalności ośrodka zagłady w Chełmnie nad Nerem. Pojawiają się tam informacje na temat trzech uciekinierów z obozu: Szlomo Wienera (Winera), Mechla Podchlebnika i Abrama Roja oraz zagładzie skupisk żydowskich z mniejszych gett powiatu kolskiego: Dąbia, Kłodawy, Izbicy oraz gett wiejskich (dok. 15, 17, 29).

Tom zawiera także korespondencję. Są to jednak w większości dokumenty fragmentaryczne, o dużym stopniu destrukcji. Powinny się tu znaleźć trzy listy Tauby Różanej z Gąbina, jednak ze względu na stopień ich zniszczenia dwóch z nich nie udało się odczytać (dok. 8–9). Umieszczono tu również list z Grabowa do Szymona Józefa Taubego, który – jak się okazało po ponownej analizie dokumentu – jest treściowo niemal identyczny z innym listem do tej samej osoby, opublikowanym w *Listach o Zagładzie*². Z Ozorkowa pochodzi jedyny w tym tomie list Bronki Głowińskiej do Estery Tabaczyńskiej (dok. 38). W tomie umieszczono także jeden list Róży Kapłan z Krośniewic. Pozostałą jej korespondencję opublikowano w *Listach o Zagładzie*³. Znalazły się tu również trzy listy z obozu w Pacht od Bronki Górnej (dok. 52–54). Pozostała korespondencja dotycząca tego obozu została opublikowana w *Listach o Zagładzie*⁴.

Relacje zebrane w tym tomie dotyczą w większości okresu od pierwszych dni wojny do marca/kwietnia 1942 r. Ostatnie opisy odnoszą się do krwawych wydarzeń, które miały miejsce w czasie święta Purim, publicznych egzekucji dokonanych w tym dniu w Brzezinach, Łęczycy i Zduńskiej Woli (dok. 49, 51, 55). Wyjątek stanowi jedyne obwieszczenie z 25 października 1942 r. o ustanowieniu nagrody za pomoc w schwytaniu sprawców napadu na leśniczego z Turzynowa w powiecie kutnowskim (dok. 11). W wielu dokumentach można napotkać wspomnienia sięgające okresu sprzed września 1939 r. czy krótkie szkice z historii opisywanych miast.

² *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 1: *Listy o Zagładzie*, oprac. R. Sakowska, Warszawa 1997, s. 241–243.

³ *Ibidem*, s. 32–56.

⁴ *Ibidem*, s. 174–196.

Najciekawszy pod tym względem jest materiał dotyczący Inowrocławia, w którym znajduje się wiele informacji na temat przedwojennego życia miasta i jego najważniejszych osobistości (dok. 10).

Terytorialnie największy wybór dokumentów dotyczy rejencji inowrocławskiej (dok. 1–35). Są to relacje z następujących miast: Ciechocinek, Nieszawa, Aleksandrów Kujawski, Gostynin, Gąbin, Inowrocław, Koło, Dąbie, Konin, Rychwał, Kutno, Krośniewice, Żychlin, Włocławek. Niewiele mniej dokumentów dotyczy rejencji łódzkiej (dok. 36–55). Są to relacje pochodzące z: Bełchatowa, Grabowa, Ozorkowa, Aleksandrowa Łódzkiego, Konstancyńska Łódzkiego, Strykowa, Zgierz, Kalisz, Zduńskiej Woli, Sieradza i Wielunia. Z rejencji poznańskiej pochodzi tylko jeden dokument, mówiący o przesiedleniach ludności żydowskiej i polskiej z Poznańskiego do powiatu Sochaczew-Błonie (dok. 56).

Znakomita większość umieszczonych w niniejszym tomie dokumentów nie była wcześniej publikowana. Wyjątek stanowi pięć relacji. Dokument o sygnaturze ARG I 783, opisujący ucieczkę z Kalisza na terytorium ZSRR (dok. 43), ukazał się w tomie 3 serii⁵, a trzy relacje spisane przez Daniela Fligelmana (dok. 3, 4, 14 i 18) – w „Biuletynie Żydowskiego Instytutu Historycznego”, w opracowaniu Ruty Sakowskiej⁶.

Tereny wcielone do Rzeszy

W wyniku agresji Niemiec i ZSRR na Polskę we wrześniu 1939 r. oraz po ustaleniu granicy niemiecko-sowieckiej Adolf Hitler dekretami z 8 i 12 października wcielił zachodnie terytoria Polski do Rzeszy. Anektowano dawne województwa: pomorskie, śląskie, poznańskie, łódzkie, północną i zachodnią część Mazowsza oraz Suwalszczyznę. Z pozostałych terenów zajętych przez Niemcy utworzono Generalne Gubernatorstwo.

Obszar anektowany przez Niemcy obejmował terytorium 94 tys. km², mieszkało tam wówczas ok. 10 mln ludzi. Na terytoriach wcielonych wprowadzono nowy podział administracyjny. Ziemię tę podzielono na tzw. *Reichsgaue* (Okręgi Rzeszy): Okręg Rzeszy Poznań (*Reichsgau Posen*), przemianowany w styczniu 1940 r. na Kraj Warty (*Warthegau*) i Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (*Danzig-Westpreussen*). Rejon Ciechanowa jako rejencja ciechanowska (*Regierungsbezirk Zichenau*) i Suwałki zostały podporządkowane administracyjnie istniejącej wcześniej prowincji Rzeszy Prusy Wschodnie (*Ostpreussen*). Województwo śląskie wraz z Zagłębiem Dąbrowskim i Chrzanowem wcielono do nowo powstałej Prowincji Śląsk (*Provinz Schlesien*).

⁵ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000, s. 3–9.

⁶ „Biuletyn ŻIH” 1986, nr 137–138, s. 183–187, 187–189, 174–181 i 189–193.

Kraj Warty. Podział administracyjny i władze

Obszar Kraju Warty został podzielony na trzy rejencje: inowrocławską, kaliską (później rejencja łódzka) i poznańską. Terytorium *Warthegau* obejmowało prawie 44 tys. km² i było zamieszkane przez 4922 tys. ludzi, w tym ok. 385 tys. Żydów, stanowiących 7,7% populacji tego obszaru. Największe skupiska żydowskie istniały w rejencji łódzkiej (ok. 336 tys.), następnie w inowrocławskiej (ok. 54 tys.) i poznańskiej (4,5 tys.). Namiestnikiem Rzeszy w Kraju Warty został Arthur Greiser. Urodził się on w 1897 r. w Środzie Wielkopolskiej. W czasie I wojny światowej walczył w cesarskiej marynarce wojennej. Za zasługi wojenne został odznaczony wieloma orderami. Skutki I wojny światowej i utrata małej ojczyzny spowodowały, że wstąpił do Freikorps⁷, a następnie w 1924 r. w Gdańsku założył oddział *Stahlhelmu*⁸. W Gdańsku w 1922 r. wstąpił do Partii Niemiecko-Socjalistycznej. W 1929 r. zgłosił akces do SA, a rok później wstąpił do NSDAP. Jego kariera w Gdańsku rozwijała się bardzo dynamicznie. W 1933 r. został wiceprezydentem i senatorem spraw wewnętrznych, a w 1934 r. prezydentem Senatu. Tę błyskotliwą karierę przerwał skandal związany z oskarżeniami o defraudacje pieniędzy w sopockim kasynie i pogłoski o rozwodzie z żoną. Wybuch wojny stanowił dla niego wybawienie. Został szefem Zarządu Cywilnego w Poznaniu, a 26 października 1939 r. mianowano go namiestnikiem Rzeszy w Kraju Warty. W tym samym czasie awansował na SS-Gruppenführera (w 1942 r. na SS-Obergruppenführera)⁹. Osobowość Greisera, jako przekonanego nacjonalisty, harmonizowała z dyrektywami Hitlera, aby jak najszybciej zgermanizować obszary wcielone do Rzeszy. Polityka ta polegała na eksterminacji bądź przesiedleniu ludności nienadającej się do niemieckizacji i zasiedleniu tych terenów przez Niemców z Wołynia i krajów nadbałtyckich. Celowi temu podporządkowano politykę regionalną.

Każda z nowo utworzonych rejencji podzielona była na powiaty (*Kreise*). W rejencji poznańskiej wyodrębniono powiaty: Babimost, Chodzież, Czarnków, Gorzów Wielkopolski, Gostyń, Gubin, Jarocin, Kościan, Krosno Odrzańskie, Krotoszyn, Leszno, Międzychód, Międzyrzecz, Nowy Tomyśl, Oborniki, Piła, Poznań, Rawicz, Rzepin, Strzelce Krajeńskie, Sulęcín, Szamotuły, Śrem, Środa, Świebodzin, Wolsztyn, Września, Wschowa, Zielona Góra. Rejencję Inowrocław podzielono na powiaty: Gniezno, Koło, Konin, Mogilno, Wągrowiec, Żnin, Ciechocinek, Inowrocław, Szubin, Włocławek, Kutno, Gostynin. W rejencji łódzkiej znalazły się

⁷ Freikorps – ochotnicze, skrajnie prawicowe formacje paramilitarne, zakładane w Republice Weimarskiej przez zdemobilizowanych żołnierzy. Działały w latach 1918–1922.

⁸ *Stahlhelm* (Bund der Frontsoldaten) – organizacja paramilitarna założona w 1918 r., skupiająca weteranów wojennych w Republice Weimarskiej, rozrosła się następnie w bojówkę paramilitarną.

⁹ J.A. Młynarczyk, *Wpływ inicjatyw oddolnych Arthura Greisera i Odilona Globocnika na decyzję o wymordowaniu Żydów*, w: *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008, s. 14–33.

powiaty: Łask, Łęczyca, Łódź, Sieradz, Wieluń, Kalisz, Kępno, Ostrów Wielkopolski, Turek.

Żydzi w Kraju Warty

Po wkroczeniu wojsk niemieckich na ziemie polskie przystąpiono niezwłocznie do realizacji zamierzeń polityki hitlerowskiej wobec zamieszkującej te tereny ludności żydowskiej. Dokonywano zbrodni na ludności cywilnej, rabowano i niszczone mienie. Szczególnie krwawe wydarzenia miały miejsce w wielu miastach (m.in. Aleksandrowie Łódzkim, Włocławku, Sieradzu) w czasie żydowskiego święta Nowego Roku (Rosh ha-Szana), przypadającego 14–15 września. Zapoczątkowane przez Wehrmacht zbrodnie nie zostały zakończone z chwilą likwidacji zarządu wojskowego. Kontynuowano je pod rządami administracji cywilnej, wprowadzonej 26 października 1939 r. Równocześnie rozpoczęto przygotowania do masowych przesiedleń. Plany te sformułowano w zarządzeniu Komisarza Rzeszy do spraw Umacniania Niemczyzny Heinricha Himmlera z 30 października 1939 r. Zgodnie z nim Żydzi z ziem wcielonych do Rzeszy mieli być przesiedleni do Generalnego Gubernatorstwa w okresie od listopada 1939 do lutego 1940 r. Na podstawie tego zarządzenia Wyższy Dowódca SS i Policji w Kraju Warty Wilhelm Koppe wydał tajne polecenie o wyznaczeniu następujących kontyngentów przesiedleńczych: 200 tys. Polaków i 100 tys. Żydów, w tym wszyscy Żydzi z Gniezna, Poznania, Inowrocławia oraz 30 tys. Żydów z Łodzi. Ogółem od września do grudnia 1939 r. przesiedlono z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 140 tys. Żydów.

Najpierw usuwano Żydów z terenów położonych bliżej dawnych granic Rzeszy. Do końca listopada 1939 r. została opróżniona z Żydów prowincja poznańska. W prowincji inowrocławskiej od września do listopada 1939 r. wysiedlono Żydów z powiatów położonych bliżej dawnej granicy z Rzeszą (Inowrocław, Gniezno, Szubin). Z powiatów wschodnich (Włocławek, Ciechocinek, Konin, Koło) tylko część mieszkańców została przesiedlona do lutego 1940 r. Natomiast z powiatów najbardziej wysuniętych na wschód (Gostynin, Kutno) w okresie tym przesiedlenia w ogóle się nie odbywały. W rejencji łódzkiej usuwano Żydów z zachodnich powiatów: Kalisz, Ostrów Kaliski, Kępno oraz z powiatu łódzkiego.

Centrum skupiającym wszystkich Żydów miało być Generalne Gubernatorstwo. Planowano utworzyć na Lubelszczyźnie „rezerwat” dla Żydów. Całkowite przesiedlenie ludności żydowskiej z pozostałych terenów Kraju Warty okazało się jednak niemożliwe. Generalne Gubernatorstwo nie było w stanie przyjąć takiej liczby ludności. Przesiedlenia utrudniała też akcja osiedlania w Kraju Warty Niemców z Wołynia. Zaczęto zatem tworzyć getta. Najwcześniej dzielnice odosobnienia dla Żydów w Kraju Warty powstały w lutym 1940 r. w rejencji łódzkiej. Już w grudniu 1939 r. jej prezes Friedrich Übelhör wystąpił z projektem utworzenia getta w Łodzi. Formalnie getto utworzono tam 8 lutego 1940 r., zostało zamknięte 30 kwietnia

tegoż roku. Również w lutym 1940 r. powstały getta w Pabianicach i Warcie. Od marca do sierpnia 1940 r. powstały wydzielone dzielnice żydowskie w Wieluniu, Szadku, Kutnie, Brzezinach, Włocławku, Zduńskiej Woli, Sieradzu, Poddębicach, Lututowie, Łasku, Ozorkowie, Żelowie i Zgierzu. W grudniu 1940 r. powstało getto w Kole, w lutym 1941 r. w Łęczycy, a w czerwcu tego roku w Uniejowie.

Po przerwaniu akcji przesiedleńczej w gettach zamkniętych zostało ok. 260 tys. Żydów, z tego na obszarze rejencji poznańskiej ok. 2,5 tys., rejencji inowrocławskiej – ok. 25 tys., a w rejencji łódzkiej – ok. 223 tys. (w tym ponad 160 tys. w samej Łodzi). W dzielnicach zamkniętych władze niemieckie powoływały do życia rady żydowskie (Judenraty) lub rady starszych (Ältestenraty). Na getta przeznaczano najgorsze dzielnice, bez zaplecza sanitarnego i o lichej zabudowie, aby przyspieszyć tym samym proces wyniszczenia ludności żydowskiej. Były to obszary zbyt małe, które następnie systematycznie zmniejszano, co powodowało nadmierne zagęszczenie skupionej tam ludności. Zwiększoną śmiertelność powodowały katastrofalne warunki sanitarno-zdrowotne. W Kraju Warty najlepiej przedstawiała się sytuacja w getcie łódzkim, głównie ze względu na dużą liczbę skupionych tam lekarzy żydowskich. W Zduńskiej Woli na 12 tys. mieszkańców był tylko jeden szpital. W getcie kutnowskim, założonym na obszarze starej cukrowni, pracowało trzech lekarzy. Inną metodą wyniszczania ludności żydowskiej była praca przymusowa. Jej obowiązek został nałożony na mieszkańców gett w wieku od 14 do 60 lat. Innymi miejscami wyniszczania Żydów były obozy pracy, tzw. Judenlagery. Pierwsze żydowskie obozy pracy na terenie *Warthegau* powstały już w listopadzie 1939 r. (Fort Radziwiłł w Poznaniu) oraz wiosną 1940 r. (Szczeglin, Mogilno, Oborniki). Od 1940 do 1945 r. istniało ich 173. Ich likwidacja rozpoczęła się latem 1942 r. w okresie najintensywniejszej pacyfikacji gett.

Swoistym fenomenem w Kraju Warty były getta wiejskie. Zostały one utworzone na obszarze kilku gmin. Największe z nich powstało na terenie wsi gromady Kowale Pańskie jesienią 1941 r. Nosiło nazwę „Czachulec” – od nazwy wsi centralnej. Osadzono tam ok. 4 tys. osób z powiatu tureckiego. W gettach wiejskich w gminach Grodziec i Rzgów zgromadzono pozostałych po przesiedleniach Żydów z powiatu konińskiego, w liczbie ok. 2 tys. osób. Najmniejsze getto wiejskie powstało w Nowinach Brdowskich i Bugaju jesienią 1940 r. Przebywało tam 150 rodzin z Koła i 50 rodzin ze wsi Babiak. Getta te nie były ogrodzone ani stale dozorowane. Raz na dwa lub trzy tygodnie kontrolowane były przez patrole żandarmerii stacjonujące w pobliskich miasteczkach. Mniejsza izolacja przekładała się na lepsze warunki bytowe w porównaniu z innymi gettami.

Jesienią 1940 r. centralne władze niemieckie zaczęły rozważać projekt wzniesienia przesiedleń do Generalnego Gubernatorstwa. 8 stycznia 1941 r. odbyła się w Berlinie konferencja pod przewodnictwem szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy Reinharda Heydricha i z udziałem Wyższego Dowódcy SS i Policji w Generalnym Gubernatorstwie Friedricha Krügera. Na konferencji tej omawiano

m.in. plan przesiedlenia do Generalnego Gubernatorstwa 831 tys. Polaków i Żydów zamieszkujących ziemie wcielone do Rzeszy, aby przenieść na te tereny volksdeutsche z Wołynia i krajów nadbałtyckich. Na konferencji postanowiono, że z Kraju Warty należy do maja 1941 r. przesiedlić 90 tys. Polaków i Żydów. Jednak przesiedlenia – przynajmniej z *Warthegau* – nie przybrały większych rozmiarów. Przesiedlono w tym okresie niecałe 20 tys. osób, w tym 2140 Żydów. Wiadomo jedynie, że 9 marca 1941 r. przesiedlono ok. 1 tys. Żydów z powiatu konińskiego do Izbicy Lubelskiej, Józefowa Lubelskiego i Krasnegostawu. Na tym zakończyła się akcja przesiedleńcza. Na posiedzeniu rządu Generalnego Gubernatorstwa 25 marca 1941 r. Krüger oficjalnie oświadczył, że przesiedlenia Polaków i Żydów zostały wstrzymane. Decyzje motywowano intensywnymi przygotowaniami do ataku na ZSRR, co powodowało trudności transportowe. Ponadto zaczynano już snuć plany całkowitej likwidacji Żydów europejskich.

W związku z tymi projektami Niemcy zaczęli dokonywać przegrupowań Żydów na zajętych terenach. Powstał projekt skoncentrowania Żydów z *Warthegau* w olbrzymim Getcie Okręgowym (*Gau-Getto*) w Łodzi. W liczącym wówczas ok. 145 tys. mieszkańców getcie postanowiono założyć *Massenlager* dla 300 tys. Żydów. 24 lipca 1941 r. na naradzie landratów Greiser nakazał przesiedlić do getta łódzkiego jedynie osoby zdrowe i silne. Jednocześnie zwrócił się do Himmlera z prośbą o zezwolenie na wymordowanie ok. 100 tys. chorych i niezdolnych do pracy – i zgodę tę uzyskał. Wtedy też prawdopodobnie podjął decyzję o utworzeniu ośrodka zagłady. W wyniku akcji przesiedleńczej z września i października 1941 r. w Łodzi znalazło się jedynie ok. 3100 Żydów z Włocławka i okolic, a w styczniu 1942 r. 84 Żydów ze Zgierza. Na tym przesiedlenia zakończono i *Gau-Getto* nie powstało.

Ostateczna zagłada skupisk żydowskich w *Warthegau* rozpoczęła się w październiku 1941 r., kiedy podjęto akcję likwidacji gett prowincjonalnych. Jako pierwsze zostało zlikwidowane getto w Zagórowie i Grodźcu w powiecie konińskim. Po marcowym przesiedleniu Żydów z tego powiatu do Generalnego Gubernatorstwa pozostało tam jeszcze ok. 3 tys. Żydów. Zostali oni wymordowani w Lasach Kazimierzowskich niedaleko Kazimierza Biskupiego. Po pierwszych próbach uśmiercania przez rozstrzeliwanie oraz zabijanie w dołach wypełnionych niegaszonym wapnem, przystąpiono do uruchomienia ośrodka natychmiastowej zagłady w Chełmnie nad Nerem. Jego budowę rozpoczęto w listopadzie 1941 r. Metody stosowane wcześniej do mordowania większej liczby ludzi okazały się mało wydajne, dlatego zaczęto wykorzystywać do zabijania specjalnie skonstruowane samochody-komory gazowe (*Spezialwagen, Sonderwagen*). Prototyp takiego samochodu funkcjonował w Kraju Warty już w 1940 r. Używano go do mordowania umyślowo chorych ze szpitali psychiatrycznych z tego terenu (Akcja T4). Ośrodek zagłady w Chełmnie zorganizowano w znajdującym się w pobliżu pałacyku i otaczającym go parku. Teren otoczono drewnianym parkanem. Decyzja w sprawie ostatecznego rozwiązania

kwestii żydowskiej wymagała również odpowiedniej liczby egzekutorów. Postanowiono wykorzystać kadre członków SS i policji, byłych wykonawców Akcji T4. Załoga składała się z 10–15 funkcjonariuszy gestapo z Poznania i 120–150 żandarmów i policjantów z Łodzi i Poznania. Pierwszym komendantem obozu był komisarz kryminalny SS-Hauptsturmführer Herbert Lange, następnie Schultze, a od marca 1942 r. do końca funkcjonowania ośrodka zagłady komisarz kryminalny SS-Hauptsturmführer Hans Bothmann. Pierwsze transporty Żydów zaczęły napływać 8 grudnia 1941 r. Byli to mieszkańcy getta wiejskiego w Kowalach Pańskich. Również w grudniu rozpoczęto zagładę ludności żydowskiej z powiatu kolskiego. W okresie od 8 grudnia 1941 do 2 lutego 1942 r. w Chełmnie zgładzono ludność z gett w Kole, Babiaku, Bugaju, Nowinach Brdowskich, Dąbiu nad Nerem, Izbicy Kujawskiej, Kłodawie, Sompolnie. Łącznie 3830 osób. Niemal jednocześnie przystąpiono do likwidacji getta łódzkiego. W dniach 5–12 stycznia 1942 r. do Chełmna wysłano ok. 4 tys. Cyganów. Następnie od 16 stycznia 1942 r. zaczęły napływać transporty Żydów. W ciągu pierwszej fazy wysiedleńczej, trwającej do 29 stycznia, zgładzono ponad 10 tys. Żydów łódzkich. Druga faza, trwająca od 22 lutego do 2 kwietnia, pochłonęła życie ok. 34 tys. osób. Od 2 do 15 maja przeprowadzono trzecie wysiedlenie, które objęło przesiedlonych do getta łódzkiego Żydów z Niemiec, Austrii, Luksemburga i Czech. Śmierć w samochodach-komorach gazowych następowała w ciągu 4–5 minut. Samochód odwoził potem zwłoki do oddalonego o 4 km lasu rzuchowskiego. Specjalny oddział (*Waldkommando*) złożony z więźniów wyładowywał zwłoki, ściągał biżuterię i grzebał ciała w przygotowanych grobach. Inny oddział (*Hauskommando*) czyścił rozbieralnię znajdującą się w pałacu, sortował ubrania i wartościowe przedmioty. Od wiosny 1942 r. zwłoki palono w lesie na stosach drewna i w prowizorycznych piecach krematoryjnych. Wykopano również i spalono zwłoki ofiar pierwszych transportów. W kwietniu 1943 r. pałacyk i krematorium wysadzono w powietrze. Obóz wznowił działalność wiosną i latem 1944 r. Podjęto wtedy decyzję o ostatecznej likwidacji getta łódzkiego w związku ze zbliżającym się frontem¹⁰. W getcie znajdowało się wówczas ponad 76 tys. osób. Od 23 czerwca do 14 lipca 1944 r. przybyło do Chełmna 10 transportów z Łodzi. We wrześniu 1944 r. w getcie łódzkim pozostało jedynie tzw. *Aufräumungskommando* w liczbie ok. 800 osób, które zatrudnione zostały do uprzątnięcia terenu byłego getta.

Wymordowanie ludności żydowskiej przyniosło skarbowi Rzeszy nadzwyczajne korzyści finansowe. Na mocy zarządzenia Arthura Greisera z 23 marca 1942 r. mienie żydowskie z całego terenu Kraju Warty stało się własnością niemieckiego

¹⁰ J. Baranowski, *Zagłada Żydów z Kraju Warty i z Europy Zachodniej w Chełmnie nad Nerem, w: Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej. Materiały z sesji naukowej, Łódź–Konin 1995, s. 19–25; Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979, s. 129–130.*

zarządu getta łódzkiego (*Getto-Verwaltung*). Na mocy tego zarządzenia terenowe władze przekazywały *Getto-Verwaltung* pieniądze, towary i kosztowności pozostałe po wymordowanych Żydach. Zarząd getta łódzkiego przejął także pieniądze, które Judenraty poszczególnych gett otrzymywały z obozów, w których pracowali Żydzi.

Przez cały okres działalności ośrodka (pierwszy etap od 8 grudnia 1941 do 11 kwietnia 1943 r.; drugi – od 26 czerwca do 14 lipca 1944 r.) poniosło w nim śmierć ok. 150 tys. osób. Jest to bilans wszystkich ofiar: Polaków i Żydów z terenów okupowanej Polski, Żydów pochodzących z Niemiec, Austrii, Francji, Belgii, Luksemburga, Holandii, Węgier, jeńców radzieckich, Cyganów, Czechów.

Likwidacja getta łódzkiego zamknęła w zasadzie proces zagłady Żydów z Kraju Warty. Na jego terenie pozostały jedynie nieliczne obozy pracy dla Żydów, z których pojedyncze przetrwały do 1945 r., a ich więźniowie zostali wyzwoleni przez Armię Czerwoną.